

Тереза Левчук, к. філол. н.,
доцент кафедри теорії літератури
та зарубіжної літератури ВНУ
імені Лесі Українки

Утопія: жанрова матриця та текстове втілення

*Роботу виконано на кафедрі теорії літератури
та зарубіжної літератури ВНУ імені Лесі Українки*

У статті порушено проблему відмінного текстового втілення жанру утопії у спадщині Мора, Кампанелли та Бекона. З'ясовано, що, ґрунтуючись на домінанті зображення ідеального суспільства, твори утопічного циклу відрізняються його структурним моделюванням. Це зумовлено світоглядом авторів утопій та історичним моментом.

Ключові слова: утопія, жанр, світогляд, Томас Мор, Томмазо Кампанелла, Френсіс Бекон.

Левчук Т. П. Утопія: жанровая матрица и текстовое воплощение. В статье поднята проблема отличительного воплощения жанра утопии в наследии Мора, Кампанеллы и Бэкона. Выяснено, что, обосновываясь на доминанте изображения идеального общества, произведения утопического цикла отличаются его структурным моделированием. Это обусловлено мировоззрением авторов утопий а также историческим моментом.

Ключевые слова: утопия, мировоззрение, жанр, Томас Мор, Томмазо Кампанелла, Фрэнсис Бэкон.

Levchuk T. P. Utopia: Genre Matrix and Text Embodiment. The problem excellent text embodiment of genre of utopia in the inheritance of More, Campanella and Bacon is broken in the article. It is found out that being based on dominant of image of ideal society, works of utopian cycle differs him by a structural design. It is predefined by the world view of authors of utopias and historical moment

Key words: utopia, genre, world-view, Thomas More, Tommaso Campanella, Francis Bacon.

Постановка проблеми та аналіз досліджень. Твори утопічного циклу досліджуються досить активно. Філософські, літературознавчі, політологічні параметри універсального жанру стали предметом вивчення таких провідних учених як С. Батракова, І. Бестужев-Лада, П. Бонташ, О. Зверев, Дж. Кейтеб, М. Ласкі, Д. Мартинов, А. Мортон, Л. Мемфорд, Н. Фрай та ін.

В українському літературознавстві утопію розглядали Г. Баран, О. Гожик, Л. Жадан, Г. Сабат, однак й на сьогодні малодослідженими лишаються теоретичні аспекти жанру утопії. Ґрунтовні методологічні статті, в яких реферовано значний іннаціональний матеріал, написав Ю. Жаданов.

Осібне місце займає стаття Лесі Українки «Утопія в белетристиці» (1906), яка започаткувала наукове вивчення цього жанру у вітчизняній науці.

Питання жанрових особливостей творів утопічного циклу порушує автор монографії «Літературна утопія від Мора до Хакслі: проблеми жанрової поетики та семіосфери. Знаходження острова» М. Шадурський.

Проблема жанру взагалі належить до одних із найскладніших, а відтак і найбільш привабливих, у вітчизняному та світовому літературознавстві. Професор Н. Копистянська у монографії «Жанр, жанрова система у просторі літературознавства» (Львів, 2005) звернулася до відомих концепцій жанру та жанрової системи, вибудувавши цілісну генологічну картину. Пройшовши довгий шлях незгодженості в термінології й на сьогодні зберігши право на творчу свободу учених-літературознавців, дефінітивні рамки жанру залишаються рухливими. Узгодити стале й змінне в межах жанру Н. Копистянська намагається за допомогою концепції чотирьох взаємопов'язаних і взаємозумовлених сфер спіралі, де перша сфера окреслює жанр як поняття найбільш абстрактне, загальнотеоретичне, друга як історичне, обмежене в часі та «літературному просторі», третя як явище конкретної національної літератури і четверта як вище індивідуальної творчості [3, 32-34].

Саме у такій схемі доцільно розглянути виразні зразки жанру утопії. Безсумнівно, що всі утопії зазнали впливу першотвору – «Утопії» Томаса Мора, однак, кожна книга утопічного змісту вирізняється з огляду на світоглядні позиції авторів та історичний момент. Класичну утопію репрезентують твори Томаса Мора та Томмазо Кампанелли. Саме до них найчастіше звертаються дослідники. Доповниши цей ряд «Новою Атлантидою» Френсіса Бекона, ми отримаємо повноцінний матеріал для теоретичних узагальнень.

Мета статті – порівнюючи твори Мора, Кампанелли та Бекона, окреслити жанрові параметри утопії як поняття загальнотеоретичного,

конкретно історичного, як явища певної національної літератури й індивідуальної творчості.

Виклад основного матеріалу. Перша утопія (тобто твір під такою назвою, бо ж тексти утопічного змісту були й раніше) з'являється 1516 року. Її автор – відомий англійський філософ, державний діяч, лорд-канцлер Томас Мор (1478–1535). Запропонований ним неологізм, який є грецьким за походженням словом і буквально означає «не місце» (οὐ – не і τόπος – місце), став терміном на позначення поняття.

Через сто років з'явилася утопія італійського філософа, теолога та поета Томмазо Кампанелли (1568–1639) «Місто Сонця» («La citta del Sole») (написана 1602, опублікована 1623).

Автором наступної значної утопії – «Нова Атлантида» («The New Atlantis») (1626) – є англійський політик, філософ і есеїст Френсіс Бекон (1561–1626).

Кількість утопій велика і навіть назвати їх усіх (у певних випадках навіть з огляду на маловідомість) важко. Ми зупинилися на трьох творах цілком умотивовано як на таких, що представляють етапні зразки белетристичної утопії. У цій дефініції спираємося на статтю Лесі Українки «Утопія в белетристиці», яка стала першою ґрунтовною студією цього пласту світової думки.

Леся Українка робить загальний огляд текстів, які містять утопічний елемент. Простягаючись від міфології до літератури, утопія пройшла стадії теологічної, пророчої, апокаліптичної, історичної, політичної. На думку Лесі Українки, саме англієць Томас Мор вивів жанр утопії на новий, власне літературний, рівень, започаткувавши таким чином еру «белетристичної утопії новітнього типу». Однак серед послідовників Мора XVII–XVIII мало хто досягнув його рівня, навіть Кампанелла та Бекон.

Не можна не погодитися з Лесею Українкою (та й з іншими дослідниками), що наступні утопії зазнали впливу першотвору, але варто відмітити й риси індивідуальності.

Класичні зразки утопій XVII–XVIII століть не є художніми творами в повному сенсі цього слова, однак якісно відрізняються від античних джерел. Вони займають проміжне місце між наукою та белетристикою.

Усі три твори написані латиною – мовою тогочасної науки. Утопічні твори найперше є філософськими. «Утопію» Мора визначають як суспільно-політичний трактат, «Місто Сонця» Кампанелли – як утопічний трактат, «Нову Атлантиду» Бекона – як філософський утопічний соціальний твір.

З іншого боку, названі тексти містять значний публіцистичний, а почасти й художній компонент. Уповні проявитися останньому не дала тогочасна традиція. «Форма красної прози була мало вироблена в ті часи, і їй ледве признавано самостійне значення», – справедливо відзначає Леся Українка [7, VIII, 169].

Порівняльний аналіз текстів неможливий без співставлення особистостей їх авторів, а особливо, якщо йдеться про твори, які виражають світогляд.

Юрист у поколінні, політик, лорд-канцлер сер Томас Мор власним життям демонструє взірець порядного християнина та громадянина. Це, зрештою, зіграло з ним парадоксальний трагічний жарт. Томас Мор ретельно виконував покладені на нього обов'язки, чим привернув увагу короля Генріха VIII. Мору неодноразово доручалися важливі державні справи, а у 1521 році він вступив у полеміку з Мартіном Лютером, ймовірно написавши від імені короля Генріха VIII як відповідь маніфест «На захист семи таїнств». Також Томас Мор написав відповідь Лютеру під своїм власним ім'ям. Король Генріх VIII був удостоєний титулу «Захисник віри», а Томас Мор за «заслуги перед королем і Англією» у 1521 році стає сером. А вже 1535 року через незгоду з розлученням монарха (що суперечило канонам церкви) Томас Мор був ув'язнений та обезглавлений. Ще через 400 років (у 1935 році) за вірність католицизму Мор був канонізований Римо-Католицькою Церквою і зарахований до лику святих.

Томас Мор залишив літературні праці різного характеру, найвидатнішою серед них стала «Утопія» («Utopia»), твір, завдяки якому Мор вважається основоположником утопічного соціалізму.

Уроджений Джованні Доменіко у чотирнадцять років, захопившись розповідями про традиції ордена Святого Домініка, про стовпів католицького богослов'я Альберта Великого та Фому Аквінського, пішов у монастир, вступив у духовний орден домініканців і прийняв чернече ім'я Томмазо Кампанелла.

Двадцятирічним Кампанелла знайомиться з євреєм Авраамом, великим знавцем окультних наук і прихильником учень Телезіо. Коли вийшла у світ книга Марти «Заперечення Аристотеля принципам Бернардино Телезіо», Кампанелла написав спростування «Філософія, заснована на відчуттях», як зробив колись і Томас Мор. Головна теза апології Кампанелли полягала у тому, що природу варто пояснювати, виходячи не з апіорних суджень старих авторитетів, а на підставі відчуттів, отриманих у результаті досвіду. За книгу Томмазо поплатився гоніннями. Після неодноразових крамол Кампанеллу оголосили «серйозно запідозреним у ересі» і присудили до відлучення від церкви.

Мрії про вільну республіку спонукали Томмазо до організації руху непокори. Пройшовши випробування вигнанням, в'язницями та катуванням, Кампанелла встиг написати численні трактати, але найвідомішим його твором стало «Місто Сонця».

Френсіс Бекон народився в сім'ї лорда-хранителя Великої печатки Англії, отримав ґрунтовну освіту й уже з 16 років виконував відповідальні дипломатичні доручення. Поінформованість у соціально-економічному, політичному, релігійному та придворному житті Німеччини, Італії, Польщі, Данії, Франції та Швеції, висока освіченість, проникливий розум та підтримка впливових батькових друзів дали Бекону можливість заявити про себе у політиці, філософії та природничих науках.

Лорд, верховний канцлер і пер Англії Френсіс Бекон пережив і грандіозне звеличення, і не менш ганебне падіння. Засуджений у хабарництві та звільнений з усіх державних посад, Бекон як наслідок отримав змогу зосередитися на філософії. Відсторонений від державних справ, мислитель усі сили і час віддавав дослідному (експериментальному) пізнанню природи та став основоположником емпіризму – філософського напрямку, який твердить, що головне – власний досвід. Порівняймо: головна теза книги Кампанелли полягала у тому, що природу варто пояснювати, виходячи не з апріорних суджень старих авторитетів, а на підставі відчуттів, отриманих у результаті досвіду.

Поряд із науковими працями Бекона всесвітньо відомою є його «Нова Атлантида».

Як у житті та діяльності трьох різних за багатьма критеріями авторів знаходимо перегуки, так і їхні утопії мають спільні та відмінні ознаки.

Жанрова матриця утопії, безсумнівно, відштовхується від першотвору Мора. На думку укладача бібліографічного довідника «Літературна утопія» В. Бістерфельда, вона ґрунтується на таких смислових акцентах: географічне положення, природні умови; контакт зі зовнішнім світом; політичний устрій; сім'я і мораль; праця; виховання; освіта; побут і спілкування; мова, мистецтво, релігія [цит. за: 8, 28].

Не зважаючи на різноманітність моделей жанру, Ф. Аінса виділяє очевидні постійні риси утопії: просторова ізольованість, позачасовість (відсутність історичного часу), автаркія (відсутність зовнішніх економічних відносин), урбанізм, регламентація (виявляється головню в колективізмі) [1].

Названі жанрові вимоги стосуються змістового боку. Щодо формальних вимог, то більшість дослідників указує на дотримання діалогової форми, яка продовжує традиції платонівських творів та мандрівничих записок.

На думку А. Мортонна, зображаючи ідеал держави, твори відрізняються насамперед манерою її опису, яка залежить від смаку того чи іншого письменника. Водночас за цією різноманітністю завжди помітні ті

«неприривні зміни в її (утопічна країна – Т. Л.) описі, які відображають природний хід історичного розвитку» [5, 15].

Погоджуючись із міркуваннями англійського дослідника, зауважимо, що відмінності в описовій манері виявляються на найбільш формальному рівні. Загалом організація текстів аналізованих утопій вкладається у жанрову форму опису кожної з уявлюваних держав. Для творів Мора, Кампанелли та Бекона характерною є деталізація, зосередженість на предметно-побутовому зображенні, дистанціювання оповідача. Безсумнівно, названі твори формально відрізняються. Наприклад, оповідь в «Утопії» Мора ведеться від третьої особи, чітко поділена на частини, заголовки яких окреслюють предмет розповіді. Таку функцію у «Місті Сонця» Кампанелли виконують питання чернця та відповіді генуезця, які поділені на підрозділи, значна частина яких починається однаково («Про...»). У «Новій Атлантиді» Бекона розповідь йде суцільним текстом, а власне опис дому Соломона у виразній анафорі «Є у нас...». І це тільки один із найвиразніших аспектів формальних відмінностей утопічних текстів. Однак скільки б їх не було, всі вони підпорядковані змістовим чинникам. В утопіях інакше бути не може, оскільки цей жанр ґрунтується виключно на ідеї (змістовий чинник сам по собі) ідеального суспільства. І шукати відмінності потрібно насамперед у структуруванні цього суспільства кожним із авторів.

Орієнтуючись на «Утопію» Мора як джерело, кожен із наступників висував своєрідні нюанси «власного» ідеального суспільства. Питання про полеміку першотвору Мора та наступних зразків цього жанру порушив М. Шадурський, прогнозуючи розгортання полеміки «з кожним новим приливом часу, залишаючи непорушною лише першооснову уявлень про “найкраще влаштування держави”, виявлене “людиною на всі часи”» [8, 37].

Зробити конкретні висновки про позицію кожного з авторів допоможе порівняльний аналіз усіх трьох утопій у певних позиціях.

Першою – відправною – позицією є бачення державного ладу. Це цілком виправдано, зважаючи на саму природу утопії як мрії про ідеальне суспільство.

Утопія Мора є державно-організованим суспільством, політичний устрій якого ґрунтується на засадах свободи, рівності й демократизму. Всі основні посадові особи держави, у тому числі верховний правитель, обираються народом, звітують перед ним і зобов'язані діяти в його інтересах. Правитель обирається пожиттєво, але може бути усунутий з посади у разі прагнення до тиранії. Решта посадових осіб і сенат, який складається зі старших за віком і досвідчених громадян, обираються щорічно. Найважливіші справи в Утопії вирішуються правителем з участю сенату і народних зборів. Як бачимо, симпатії Т. Мора на боці своєрідної змішаної форми державного правління, яка поєднує в собі демократичний, аристократичний і монархічний елементи. Керівна роль у громаді належить інтелігенції (мислителям).

Подібний лад встановлено у Місті Сонця. Там відсутня приватна власність, праця має обов'язковий характер, громадяни забезпечені всім необхідним. Причому, на відміну від Томаса Мора, Кампанелла вводить суспільну власність навіть на предмети особистого вжитку. У місті Сонця все детально регламентується, навіть особисте життя кожного громадянина.

Система публічної влади у Місті Сонця складається з трьох гілок: військової, наукової і відтворення населення (шляхом створення необхідних предметів споживання і виховання громадян). Кожною з гілок влади керує окремий правитель, відповідно Сила, Мудрість і Любов. Увінчує управлінську піраміду верховний правитель, якого іменують Сонцем, або Метафізиком. Він вирізняється вченістю, досвідом і вмінням. Посаду верховного правителя він обіймає не пожиттєво, а лише до того часу, доки серед громадян не з'явиться більш достойний. Верховний правитель Міста Сонця та його найближчі помічники – Сила, Мудрість і Любов – не можуть бути усунуті з посад з волі народу, решта посадових осіб обираються громадянами. Усі представники влади є священиками, відтак провідна роль у

державі належить духовній аристократії, а пожиттєве правління Сонця (при сприятливих умовах) є ознакою монархії. Такі ознаки державного устрою дозволяють розглядати Місто Сонця як теократичну республіку, організовану за зразком чернечого ордену.

Найменше інформації про політико-суспільну організацію уявної держави ми отримуємо з утопії Френсіса Бекона, з чого вже можна зробити попередній висновок, що такої мети він не ставив. Побіжно й принагідно у тексті згадується король, однак реальна влада знаходиться у руках (точніше – умах) отців дому Соломона. Державний устрій поєднує монархію та аристократію.

Як бачимо, у визначенні політичної системи усіх трьох утопій немає однозначності. І справа, припустимо, не у різному баченні предмету дослідниками. Очевидно, що автори й самі чітко не уявляли структуру ідеального суспільства. Кожен із них поставив на чільне місце те, що було цінним на нього особисто, або ж актуальним для його часу.

Так, наприклад, Томас Мор вбачав у розкоші правлячого класу (до якого сам належав) причину зубожіння решти населення. Його роздратування з цього приводу трактується дослідниками як особиста образа [5, 34]. Як наслідок, у його Утопії багатство гротескно знищено.

Чи не найяскравіше особисті уподобання виразилися у творі Томмазо Кампанелли. Автор конструє Місто Сонця з позицій симпатичних йому астрономічних теорій, деталізуючись в улюблених астрологічних розрахунках. Усі події сонячного міста – від владних рішень до вибору дати народження дитини та її професії – відбуваються за гороскопом.

Поряд із астрологічною пристрастю в утопії Кампанелли яскраво проступає його містицизм. Друге ім'я Сонця-правителя – Метафізик. Містичне світосприйняття Кампанелли вбачається навіть у конструюванні Міста Сонця. Воно «складається з семи великих поясів, або кілець, які мають назви семи планет» [4, 132] (відповідно до астрономічних уявлень того часу). У культурологічному часопросторі число сім давно стало магічним, навіть

священним, божественним. Сім будь-яких об'єктів є закінченим циклом; сім днів складають тиждень; у спектрі сім кольорів, в звукоряді сім нот, сім прохань в молитві Господу; сім смертних гріхів; сім отворів у людському тілі тощо.

Семирусне розташування Міста Сонця організовується хрестоподібно: «З одного пояса до іншого можна пройти однією з чотирьох брукованих вулиць крізь чотири брами, звернені на чотири сторони світу» [4, 132]. Таким чином, Місто Сонця мало форму круга з вписаним хрестом. Хрестоподібне січення прямокутного простору з орієнтацією на чотири сторони світу було провідною ідеєю побудови «священних міст». Подібне планування мали столиця ацтеків, середньовічний Багдад, а також небесний град Єрусалиму в апокаліптичному одкровенні. На основі такого планування будувалися імператорські столиці Камбоджі та Китаю, символізувавши центр всесвіту, а в Єгипті і Китаї хрестоподібні чотирисегментні ієрогліфи позначали місто як таке [6].

Значення перехрестя в конструюванні міста посилювалося розташуванням у його центрі храму. Центральний храм Міста Сонця був розташований на просторому майдані на вершині гори – ще одному символічному топосу. Космічний проект Кампанелли навіяний теоріями Коперника.

Нова Атлантида Бекона збудована засобами науки та техніки. Його твір близький науковій фантастиці, а висловлені ідеї майже всі зреалізувалися. У белетризованому творі Френсіс Бекон спробував якнайповніше продемонструвати власне дослідницьке гасло «Знання – сила».

Усвідомлюючи, що знання є не тільки цінними, але й дають владу, правителі Бенсалема прикладали всіх зусиль для пошуків знань та інформації за межами країни, не шкодуючи при цьому засобів. Таким чином, уся Нова Атлантида працювала на колегію Соломона. Привілейованість наукової олігархії простежується й у питаннях виховання та освіти. Якщо у Мора та Капанелли виховання було справою громадською та колективною,

спрямованою на збагачення народного інтелекту, то у Бекона це була справа ізольованої від громади колегії спеціалістів, які щедро винагороджувалися державою.

У «Новій Атлантиді» Френсіс Бекон виступає представником свого часу, коли розвиток науки та промисловості складав суттєву основу успіхів буржуазії. На відміну від Мора та Кампанелли, «ідеальне» суспільство він вибудовує на історично підтверженому, міцному фундаменті приватної власності, а не на її усуспільненні, як пропонували великі попередники утопічного соціалізму та комунізму. Англійський філософ та дослідник бачив те, що не могли побачити охоплені романтичним ентузіазмом гуманісти та геніальні мрійники попереднього сторіччя. Бекон був свідком підйому промисловості, потенційної підприємницької та політичної енергії нових соціальних верств, їхньої зацікавленості науками, невгамовності в пошуках каналів упровадження наукових знань у практику.

У реальному житті Бекон надіявся на підтримку власних ідей на найвищому рівні. Втративши наприкінці життя статки та владу, Бекон плакав проєкт створення наукового коледжу, який би мав повернути йому королівську милість. Однак короля Якова I мало цікавили науки. Тільки 1645 року проєкт Бекона отримав скромне практичне втілення у вигляді філософського коледжу. Його засновки визнавали, що почин натхнений Новою Атлантидою. Коли коледж у 1660 році реформувався в Королівське товариство, то його члени заявили, що вони тільки виконують беконівський проєкт колегії Соломона. Вплив Бекона визнавали навіть французькі енциклопедисти.

Таким чином, утопії здійснюють всій вплив кожна у своєму руслі. Не можна не погодитися з думкою Ф. Аінси, що більшість утопічних конструкцій спирається або на ідеї Платона та Томаса Мора з їх підвищеною увагою до правової організації суспільства, або на ідеї Френсіса Бекона з його вірою в безмежні можливості науки [1, 8].

Висновки. Відповідно до жанрової матриці в утопіях Мора, Кампанелли та Бекона ідеальні держави характеризуються такими рисами: захищеність та ізоляваність від зовнішнього впливу; політична система поєднує у собі демократію, олігархію та монархію; високий рівень соціалізації приватного життя; посилена громадська увага до виховання молодого покоління; подолання схоластики в освіті; полегшення спілкування за рахунок спільної мови або знання різних мов; толерантність у релігійних питаннях тощо.

Жанрові вимоги утопії зосереджені переважно на змістовому рівні, оскільки відправною тут виступає ідея ідеального суспільства.

Автори найвідоміших утопій будували ідеальні держави відповідно до особистих уподобань та ідеалів, водночас реагуючи на обставини свого часу.

Із проаналізованих утопій твори Мора та Кампанелли стоять ближче один до одного, хоча теж мають відмінні риси. Зважаючи на домінуючі аспекти у текстах, можна визначити твір Мора як соціально-економічну, Кампанелли як теократично-астрологічну та Бекона як науково-технічну утопії.

Література

1. Аинса Ф. Реконструкция утопии : эссе / пер. с фр. Е. Гречаной, И. Стаф; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького РАН / Ф. Аинса. – М. : Наследие – Editions UNESCO, 1999. – 206 с.
2. Бэкон Ф. Новая Атлантида / Ф. Бэкон // Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. Т. 2. – М. : «Мысль» (Философское наследие), 1978. – С. 485-518.
3. Копистянська Н. Х. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства : монографія / Н. Х. Копистянська. – Львів : ПАІС, 2005. – 368 с.
4. Мор Т., Кампанелла Т. Утопія. Місто Сонця / перекл. з лат. ; вступ. слово Й. Кобова та Ю. Цимбалюка ; передм. Й. Кобова. – К. : Дніпро, 1988. – 207 с.
5. Мортон А. Л. Английская утопия / А. Л. Мортон. – М. : Иностранная литература, 1956. – 278 с.
6. Разинов Ю. А. Символика перекрестка / Ю. А. Разинов // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Философия. Филология». – 2010. – Ч. 1 (7). Режим доступа : www.phil63.ru
7. Українка Леся. Утопія в белетристиці / Леся Українка // Українка Леся. Зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 8. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 155-198.
8. Шадурский М. Литературная утопия от Мора до Хаксли: Проблемы жанровой поэтики и семиосферы. Обретение острова / М. И. Шадурский. – М. : URSS : Изд-во ЛКИ, 2007. – 159, [3] с.